

УДК 340.15(477),,14/15":342.5

Цушко С. Є., аспірант кафедри історії
держави та права НУ «ОЮА»

Становлення інституту політичного представництва на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XV- першій половині XVI ст.

Стаття присвячена питанню становлення та розвитку інституту політичного представництва на українських територіях, що входили до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ) з початку XV ст. по 1569 р. Центральна увага в статі спрямована на вивчення причин створення такого органу, як пани-рада та його еволюції в розгалужену сеймову систему.

Ключові слова: політичне представництво, розвиток інститутів представництва, делегування повноважень, пани-рада, Статути Великого князівства Литовського, шляхетська демократія

Стаття посвячена вопросу становления и развития института политического представительства на украинских территориях, входивших в состав Великого княжества Литовского (ВКЛ) с начала XV в. по 1569 г. Центральное внимание в статье направлено на изучение причин создания такого органа, как паны рада и его эволюции в разветвленную сеймовую систему.

Ключевые слова: политическое представительство, развитие институтов представительства, делегирование полномочий, пани-рада, Статуты Великого княжества Литовского, шляхетская демократия.

The article focuses on the formation and development of the institution of political representation in the Ukrainian territories were part of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) from the beginning of the XV century. in 1569 The focus of gender aims to explore the reasons for the establishment of such a body as the lords glad and its evolution in the Sejm branched system.

Key words: political representation, development of institutions of representation, delegation of authority, gentlemen-board , Statute of the Grand Duchy of Lithuania, the democracy of shlyahyta.

В даному дослідженні пропонуємо звернутися до вивчення витоків процесу становлення політичного представництва в ВКЛ, яке бере свої витoki з часів утворення та діяльності дорадчого органу при великому князі литовському — пани-ради у XV — першій половині XVI ст .

Актуальність дослідження обумовлена проблемою, пов'язаною з необхідністю глибокого наукового осмислення передумов, факторів та напрямів розвитку основоположних політичних інститутів на українських територіях, що забезпечують можливість участі широких мас у політичних процесах. До даної категорії політичних інститутів відносяться і інститути політичного представництва. Для української історико-правової науки дана проблема актуальна не тільки в контексті осмислення власного політичного досвіду, але і в цілях порівняльного аналізу векторів формування зазначених інститутів в різні епохи, в тому числі в період знаходження українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Ступінь розробленості. Стосовно історіографії питання слід зазначити, що питанню розвитку інститутів політичного представництва на українських землях у складі Великого князівства Литовського приділяли увагу вчені, ще з XIX ст. Серед робіт

дослідників, які виявили інтерес до даної проблематики, слід виділити праці не тільки вітчизняних, але й російських, білоруських, польських і литовських дослідників.

Серед наукових праць доряднянського періоду слід виділити фундаментальні праці В.Б. Антоновича, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.С. Грушевського, Ф.І. Леонтовича, М.К. Любавського, І.А. Малиновського, М.Н. Ясинського та інших дослідників, що здійснили неоціненний вклад у систематизацію джерел права та інших історичних документів, що характеризують розвиток політичних інститутів на українських територіях.

Слід особливо виділити праці Ф.І. Леонтовича, в яких автор досліджує зміст джерел права, адміністративно-територіальну і станову структуру ВКЛ, а також приділяє увагу політичній системі і деяким державним інститутам Великого князівства Литовського [4]. Не менш значний внесок у вивчення історії та, зокрема, державно-політичного устрою ВКЛ вніс М.К. Любавський, який присвятив ряд своїх праць докладній характеристиці обласного поділу і місцевого управління в Литовсько-Руській державі [6] і опису діяльності литовсько-руського сейму.

До відносно недавніх досліджень, в рамках яких знаходять своє відображення окремі аспекти політичної організації суспільства на українських територіях періоду XV-XVI ст., можна віднести публікації деяких авторів ближнього зарубіжжя, зокрема, таких як М.Е. Бичкова, Я.А. Юхо, Р.А. Василевич, Т.І. Довнар, Н.І. Єрмалович та ін.

Так, наприклад, у монографії М.Є. Бичкової дається характеристика політичного ладу ВКЛ в розрізі владних інститутів і станових структур які формують ці інститути [6]. Однак у зазначеній роботі робиться акцент, головним чином, на порівнянні політичних систем російської держави і ВКЛ, що обмежує можливість глибокого і всебічного аналізу всіх аспектів становлення і розвитку політичного представництва безпосередньо в ВКЛ.

Безперечно цінність, в контексті обраної проблеми, представляють роботи білоруських істориків права, які, на підставі аналізу науково-літературних та законодавчих джерел, дають характеристику процесу формування та розвитку основних правових норм та інститутів на територіях, що входили до складу ВКЛ. Однак Р.А. Василевич, Т.І. Довнар, Н.І. Єрмалович та Я.А. Юхо приділяли основну увагу історії розвитку білоруських територій, що залишає вітчизняним вченим простір для подальшого дослідження розвитку та діяльності органів влади та управління на українських землях.

До числа сучасних вітчизняних науковців, які зверталися до проблематики розвитку органів державної влади на українських територіях, слід віднести О.І. Вовк, В.Н. Єрмолаєва, Н.В. Єфремову, О.М. Мироненко та ін. Зокрема, в дослідженнях О.І. Вовк приділяється увага безпосередньо джерельній базі періоду ВКЛ, а в публікаціях В.Н. Єрмолаєва, Н.В. Єфремової і О.М. Мироненко розглядаються окремі аспекти розвитку політико-правової системи та формування представницьких органів влади на українських землях у складі ВКЛ.

Із сукупності представників польської історіографії, в тій її частині, яка пов'язана з політичною історією ВКЛ, варто назвати праці Ю. Бардаха, Г. Ловмянського, Й. Ошмянського та ін.

Отже, спираючись на результати аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії питання політичного представництва на українських землях ВКЛ, можна зробити висновок, що, незважаючи на ряд відносно недавніх публікацій, що свідчать про зростання інтересу до проблеми, дана тема ще не знайшла глибокого і докладного висвітлення у вітчизняній історико-правовій науці.

Метою даної статті є комплексний аналіз причин та передумов становлення і розвитку інституту політичного представництва на українських територіях у складі Великого князівства Литовського. Для досягнення зазначеної мети було досліджено низку документальних джерел, що характеризують державно-політичний устрій ВКЛ і наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, в яких розкриваються окремі аспекти обраної теми, зокрема проведено аналіз процесу виникнення та функціонування у ВКЛ такого органу як пани-рада; визначено його склад, компетенцію та роль для подальшого розвитку інституту представництва на україно-білоруських землях.

Виклад основного матеріалу. Історичний досвід розвинених країн свідчить про те, що політико-правові та соціальні основи зародження представницької демократії закладалися в них, починаючи, з періоду Середньовіччя. Подальше формування представницьких органів, в окремих державах, посилилось в добу Ренесансу і було обумовлено потребою певної частини населення у виробленні гарантій, спрямованих на обмеження влади монарха та на вироблення правового захисту привілейованої частини населення.

Згідно з висновками французького дослідника Б. Манена, зробленими на основі аналізу теорій політичного представництва, починаючи з давніх часів і закінчуючи сучасністю, головним інститутом представницького правління є вибори [5, с. 15]. При цьому, головною ознакою політичного представництва слід вважати можливість участі виборних громадських представників в законотворчій діяльності, оскільки даний вид представництва являє собою, перш за все, форму реалізації народом законодавчої влади через своїх повноважних обранців [5, с. 838]. Якщо за часів античної демократії повноважні громадяни брали безпосередню пряму участь у вирішенні державних питань в рамках народних зібрань, то в добу середньовіччя існували інші принципи.

Звертаючись до історії розвитку Великого князівства Литовського, можна помітити, що зачатки інститутів політичного представництва простежуються з перших років існування ВКЛ. Зародження Великого князівства Литовського, як унікальної спільності литовських, українських, російських і білоруських князівств, було обумовлено рядом причин, в тому числі торгового і політичного характеру, а також необхідністю об'єднання перед обличчям агресії войовничих татар, лицарів-хрестоносців та ін.

Починаючи з середини XIV століття, процес об'єднання торкнувся окремих литовських, українських та білоруських земель. До об'єднання прагнула значна частина населення, бо вбачала в цьому можливість спільного захисту від монголо-татар. Слід зазначити, що Велике князівство Литовське тривалий час являло собою державу з унікальним федеративним устроєм, яку очолював великий князь, під управлінням якого знаходилося населення, яке складалося з двох основних станів — феодального і феодально-залежного.

Торкаючись питання організації влади у ВКЛ на початковому етапі, слід зазначити, що починаючи з XIV ст. при великих литовських князях функціонував такий орган влади як **пани-рада** (боярська рада), що складалася з декількох десятків найбільш впливових феодалів держави. При цьому, форма правління там визначалась у формі монархії. З цього приводу, М. Любавський, зазначав, що «великокнязівський престол заміщався не за правом або звичаєм, а за договорами і угодами князів за підтримки боярства яке знаходилось до них ближче за всіх» [3, с. 63]. Однак, необхідно уточнити, що великими князями ставали особи лише з числа литовських нащадків великокнязівського роду.

В основу їхнього правління, частково, закладались елементи політичної культури Київської Русі, яку литовці запозичили під час приєднання україно-білоруських земель. Так, яскравим прикладом підчас організації системи влади для литовських князів став досвід роботи боярських рад при князях Київської Русі. Про існування схожого дорадчого органу при великих литовських князях свідчить велика кількість документів.

Як відомо, до моменту виходу в світ першого кодифікованого зводу законів — Статуту Великого князівства Литовського (1526 г.) — вся законодавча діяльність великих литовських князів і пани-ради зводилася до письмового закріплення панівних у суспільстві звичаїв шляхом видання привілеїв — законодавчих актів, написаних у вигляді грамот, часом досить довільної форми і змісту, присвячених найрізноманітнішим окремим випадкам суспільного життя і не об'єднаних між собою будь-якою певною законодавчою ідеєю.

Так, у виданому в 1388 р. привілеї від великого князя Вітовта присутня наступна згадка про раду: «умислу есмо з пани радами нашими ...» [2, с. 85]. І далі в численних привілеях великих князів литовських згадується або про раду в цілому, або перераховуються її представники, які безпосередньо брали участь у прийнятті того чи іншого державного рішення, наприклад: «А при том були панове рада наша: маршалок земський, староста Городенський, пан Ян Юревіч Заберезенській; а маршалок пан Станіслав Петрович; а маршалок, намесник Слонімській, пан Ян Миколайович; а маршалок пан Юрій Ильинич; пан Миколай Юревіч Пацовіч» [7, с. 7].

Слід зауважити, що в XIV ст. у ВКЛ пани-рада ще не мала чітко визначеної організації. Склад великокняжої ради змінювався по мірі зміни правителів ВКЛ. Як правило, придворними радниками великих князів, тобто панами радними, були особи переважно католицького віросповідання, в тому числі єпископи, придворна знать, найбільш впливові князі, обласні намісники і земські радники, тобто особи, перелік яких можна зустріти в кінці кожного законодавчого акта, прийняття якого пани радні брали участь, наприклад: «При том будучи велеможний і високоврожений панови ради нашої: воевода Троцький пан Григорій Станіславович Остіковіч; а подчашій, наместнік Мерецькій і Утенській, пан Юрій Миколайович; а маршалок, наместнік Дорогіцкій, пан Ян Богданович Літавар Хребтовіча; а маршалок і секретар, наместнік Вітебський і Брянславський, пан Іван Сопега; а ловчий, наместнік Ожській і Переломській, пан Миколай Юревіч Пацовіча; а наместнік Мельніцкій пан Немира Грімаліч; та інші пани ради нашої» [7, с. 7].

Удільні князі та бояри скликалися на наради, які проводилися у раді, проте їх повноваження були обмеженими. Переломним моментом, що сприяв посиленню позицій ради можна вважати період, що припав на кінець XV-початок XVI ст., протягом якого були видані привілеї 1492 і 1506 рр.

Розвиток пани-ради пов'язують з політико-правовою діяльністю великого князя литовського — Олександра (1492-1506), який був обраний радою на велике князювання після смерті його батька, великого князя Казимира. Пани-рада в ході обрання Олександра висунула вимоги по обмеженню великокнязівської влади, а саме: найбільш важливі державні питання, включаючи оборону держави і його зовнішні зв'язки, законодавчу діяльність, а також найважливіші судові справи, князь повинен був вирішувати не одноосібно, а спільно з радою. Пішовши на поступки вимогам ради, Олександр, отримавши великокняжі повноваження, видав у 1492 р. привілей, в якому була визначена нова роль пани-ради в управлінні державою («*privilegium iurium et libertatum magni ducatus Lituaniae*») [5, с. 19]. Згідно даного привілею було обмежено

великокнязівські повноваження і окремі права. Про це йдеться безпосередньо в п. 2 і 3 привілею, де князь обіцяє, вирішуючи різні питання з панами-радою, не зраджувати і не скасовувати прийнятих спільно рішень без участі ради [5, с. 325-326].

Сигізмунд I, будучи обраним на великокнязівське правління в 1506 р., після смерті його старшого брата, великого князя Олександра, негайно видає привілей, в якому підтверджує зміст документа від свого попередника, а в п. 7 нового законодавчого акта включає текст, який дуже виразно і категорично засвідчує намір великого князя не вводити нових порядків і не міняти старих без участі в цьому панів-ради [1, с. 335-336]. Таким чином, завдяки привілею 1506 р. політична роль ради ще більше зміцнилася.

У роки правління великого князя Сигізмунда I (1506-1548) був уточнений остаточний склад ради, кількість членів якої варіювалося від 60 до 80. Хоча формальним правом на участь у раді були наділені всі представники шляхетського стану, що мали підданство ВКЛ, фактично ж в засіданнях цього органу брали участь представники вищої духовної та світської еліти ВКЛ, що займали високі державні посади, наділені високими званнями. Серед панів радних були присутні найбільші землевласники, в тому числі католицькі єпископи, воєводи, каштеляни, Жмудский та Луцький старости, земський і придворний маршалки, і земський підскарбій. Перераховані вельможі брали участь в засіданнях так званої «таємної ради», тобто групи найбільш наближених до господаря радників. Засідання таємної ради скликалися в тих випадках, коли на розгляд виносилися найбільш важливі державні справи, які не підлягають оприлюдненню (*ressecreteiores*) [1, с. 184]. При вирішенні інших питань допускалася участь і інших панів радних, господарських маршалків, придворних урядників. Отже, фактично, без участі пани-ради великі князі Литовські практично не вирішували питання державного значення.

Зростання впливу пани-ради було обумовлено суспільним становищем, яке займали представники найбільшої литовської аристократії, в чиїх руках були сконцентровані земельні, фінансові, військові та людські ресурси ВКЛ –

магнатів. З плином часу пани-рада перетворилася на орган який формально розділяв з великим князем вищу владу і обмежував повноваження останнього. Привілеями 1492 і 1506 рр. було закріплено обов'язкову участь панів-ради в законотворчій, управлінській, судовій та дипломатичній державній діяльності, обмежуючи тим самим великокнязівські повноваження на користь членів пани-ради.

З часом, повноваження пани-ради уточнялися, що знайшло своє відображення не тільки в привілеях, а й в першому Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. [8]

Аналізуючи склад пани-ради слід також звернути увагу на той факт, що в процесі розвитку такої верстви населення у ВКЛ, як шляхта, виникла реальна потреба здійснити перегляд складу та компетенції цього органу. Нагадаємо, що на початку XVI ст., основну масу привілейованого стану ВКЛ складала шляхта, що не мала допуску до засідань в пани-раді. Слід зазначити, що як привілейований стан Великого князівства Литовського шляхта почала оформлятися ще в XV столітті. Однак цей процес виявився досить складним і тривалим, при цьому значний вплив на становлення литовського шляхетського стану справила спільність станових структур і законодавчих систем ВКЛ і Королівства Польського, шляхта якого, була проникнута корпоративним

духом, почуттям станової солідарності і енергійно відстоювала свої інтереси, які часто перебували в суперечності з інтересами інших, більш привілейованих станів.

Велику роль у відстоюванні та закріпленні прав польської шляхти зіграли привілеї Кошицький, Городельський, Червінський, Єдлінського-Краківський і Віленський. Так, згідно Кошицькому привілею (1374 р), польська шляхта була звільнена від усіх повинностей, за винятком сплати поземельного податку, а землеволодіння шляхтичів придбало спадковий характер. Городельський привілей (1413) зобов'язував всіх шляхтичів мати свій герб, бути римо-католиками і видавати дочок заміж тільки за католиків, а право займати державні посади гарантувалося виключно аристократам римо-католикам. Червінський привілей (1422) забезпечив польській шляхті недоторканність її земельних володінь. Єдлінського-Краківський привілей (1430-1433 гг.) гарантував польській шляхті особисту недоторканність, забороняючи заарештовувати її інакше, ніж за рішенням суду і на підставі закону. Згідно Віленському привілею (1447), права і вольності польської шляхти поширювалися на російську шляхту всіх земель Великого князівства Литовського. Однак найбільш важливими для закріплення прав польської шляхти стали Нешавські статuti (для Великопольської та Малопольської шляхти), в основу яких було покладено Цереквіцій привілей (1454), що включав обіцянку короля про те, що він не буде вносити ніяких змін в державний устрій і не буде скликати посполитого рушення, тобто мобілізацію польської та литовської шляхти, без згоди земських сеймів.

Видання вище перелічених привілеїв і Нешавських статутів стало результатом величезних зусиль, ціною яких польській шляхті вдалося домогтися від короля поступок з надання привілеїв, які відіграли велику роль у розширенні шляхетських прав і вольностей, в тому числі в сфері законодавчої влади, оскільки шляхта отримала право впливати на законотворчу діяльність і брати участь в обговоренні законів, у вирішенні питань війни і миру. Досягнення польської шляхти стали політичним прикладом для шляхти ВКЛ, яка розраховувала на закріплення своїх прав на польський кшталт. Йдучи на поступки вимогам литовської, української та білоруської шляхти, великий князь литовський і король польський Казимир IV видав 1 травня 1457 р. жалувану грамоту, якою наділяв шляхту ВКЛ рівними правами і привілеями з польською шляхтою, а представників православної знаті і духовництва зрівнював з католицькими [3, с. 325-328].

Таким чином, починаючи з 1413, тобто з часу видання Городельського привілею, на території Королівства Польського та ВКЛ почалося поступове обмеження великокнязівської влади над представниками духовенства, князів, панів, бояр і міщан, по відношенню до особистості, майна і державних повинностей, що незмінно мало призвести до обмеження даної влади і в політичній сфері.

Поступово, посилення політичного впливу еліти ВКЛ призвело до того, що панирада при великому князі перетворювалась з дорадчого органу на важливий представницький інститут. І хоча монарх номінально залишався головою держави, політична роль аристократів зростала, в той час як княжа влада все більше поступалася своїми позиціями.

Висновки. В XIV- середини XVI ст. у Великому князівстві Литовському, поряд з неписаним звичаєвим правом, набули поширення письмові форми законодавчих актів, які представляли собою результат спільної законотворчої діяльності глави держави та його радників. Наслідуючи традиції Київської Русі при особі великого князя

Литовського було створено дорадчий орган — пани-рада, який поступово оформлювався у представницький орган від аристократичної частини населення, і поступово обмежував владу монарха.

Отже, поступово пани-рада почала представляти собою зачаткову форму інституту політичного представництва, оскільки державні рішення приймалися нею з урахуванням не тільки волі одного монарха, а й бажання привілейованої частини населення. Разом з тим, слід відзначити, що постійна боротьба між магнатами та шляхтою в князівстві створювала сприятливі умови для формування та розвитку «представницьких» органів управління. І хоча природа великокнязівської ради не була демократичною, враховуючи станово-представницький характер цього органу, проте участь в діяльності ради при великому князі було для еліти ВКЛ не тільки можливістю вплинути на державні рішення, а й серйозною політичною школою, завдяки чому владні та громадські інститути даної держави отримали поштовх до подальшого розвитку інституту політичного представництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літовскае. / М. І. Ермаловіч — Мінск: Беллітфонд, 2003. — 448 с.
2. Грамоти XIV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. / М. М. Пешак— К., 1974. — С. 79-117.
3. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский — М.: Московская художественная печатня 1915. — 407 с.
4. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. — СПб.: Тип. В. С. Балашева и Ко, / Ф. И. Леонтович: 1894. — 399 с.
5. Принципы представительного правления / Пер. с англ. Е. Н. Рощина. / Б. Манен— СПб.: Изд. Евр. Универ. в Санкт-Петербурге: 2008. — С. 15.
6. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. / М. Е. Бычкова — М.: РАН. Ин-т рос. истории: 1996. — 158 с.
7. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Паровая типо-литография П. И. Макушина, / И. А. Малиновский— Томск: 1901. — 694 с.
8. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. — Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року: Юридична література / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса, 2002. — 464 с.

